

EGY TUDÓS KOCSIS VÁLI MARI EMLÉKIRATAIBÓL

Legyen gondod önmagadra és a tanításra,
maradj meg ezek mellett, mert ha így cselekszel,
megmented magadat is, hallgatóidat is.
(1Tim 4,16)

Váli Marinak (1840–1915), a jeles pápai professzor, Váli Ferenc és Jókay Eszter lányának a neve elsősorban az irodalomtudomány művelői között ismert. Ismertségének oka pedig az a majdnem kétezer lapból álló visszaemlékezése, melyet nagybátyjáról, Jókai Mórról írt.¹ Az életében való közeli jelenlétnek, valamint a műfaj sajátosságainak köszönhetően műve jóval szélesebb ívet ölel át, mint egy kívülálló – akár a következő nemzedékek egy tagja – által sokféle forrás alapján megírt biográfia. Jócskán megelevenedik benne az adott kor, és az író körülvevő négy család (Feszty, Hegedüs, Ihász, ifj. Jókay Móric) élete. Olyannyira, hogy amikor a Szépirodalmi Könyvkiadó 1955-ben elhatározta megjelentetését, tartalmi és terjedelmi okokból a kéziratnak csupán egyharmada, a szorosan Jókaira fókuszált részek kerülhettek kiadásra.²

A kötetből kimaradt kétharmadnyi rész ennek ellenére páratlanul becses kortörténeti dokumentum. Leírásai ígéretes adalékokat szolgáltathatnak a 19. századi magyar társadalom bizonyos rétegeinek életmódjával, mentalitásával foglalkozó kutatóknak, valamint helytörténészeknek. Olvasni lehet többek között Laborfalvi Róza svábhegyi háztartásáról, az úrikisasszonyok hétköz- és ünnepnapjairól, a korabeli dísznövénykultúráról, a Pápa-Bánhida HÉV építéséről, s ha úgy tetszik, a szegedi nagyárvíz tragikus hírének pápai fogadtatásáról.

A hatalmas anyagot eredetileg azért vettem kezembe, hogy más irányú kutatásomhoz adatokat gyűjtssek. Munkám közben figyeltem fel a fentiek melletti, néprajzilag értékes részleteire. Ide tartozik az a tudós kocsisról szóló „ördögös mese” (Váli Mari szóhasználata), melyet anyja 1850 táján hallott attól a kocsistól, aki egy alkalommal Pápáról Komáromba szállította. Ezt szeretném az alábbiakban tárgyalni. S mivel Barna Gábor tanár úr maga is foglalkozott hasonló, a néprajzi terminológiában

¹ *Jókai Mór ifju koráról, első házasságáról, ezen házasság harminckilenc éves tartamáról özvegyiségben töltött idejéről és második házasságáról megőrzött és feljegyzett Emlékek özvegy Józsefné sz. Váli Mária által megírva.* (Kézirat, hely és év nélkül. – N. T.) Váli Mari memoárja három példányban létezik. Eredetijét a Széchényi Könyvtárnak adományozta (OSZK Quart. Hung. 2077), miután unokatestvére, Ihászné Jókay Etelka lemásolta. E másolat Jókai Mór bátyjának, Jókay Károlynak a leszármazottainál található. Egyikük, Jókay-Ihász Lajos (†1993) Egyesült Államokban letelepült élelmiszervegyész fénymásolatot készített róla, melyet 1991-ben iskolájának, a Pápai Református Kollégiumnak adományozott (DREK 0.1407 Váli Mari naplói). A fénymásolat kötetbeosztása eltér az eredetitől, hiszen míg az a szerző által hét kötetre, addig ez – nyilván technikai okokból – nyolc spirálozott füzetre van bontva. Magam ebből gyűjtöttem adatokat a Pápai Református Gyűjteményekben végzett kutatásaim során.

² Váli 1955.

hiedelemmondaként szereplő történetekkel, így témámat ebben a kötetben különösen aktuálisnak ítélem.³ Íme a monda:⁴

„Volt egyszer, régente, a hathalmi⁵ bérlő Ihász uraságnak egy olyan kocsisa, aki mikor valahová utazni akartak, mielőtt a bakra felült, kivette mind a négy kerék-ből a szöget, és zsebre tette. Mikor osztán közé csördített ostorával a négy lovának: a kerekek csak leugrottak a tengely végéről, de a kocsi azért nem esett ám a földre! hanem csak suhant végig a levegőben, a négy kerék meg gurult mellette. Osztég mikor Győrbe értek – ott akkor még tetszik tudni – bástyafal körítette a várost – ha a városkapu be volt csukva: csak átrepültek a bástyán mindenestől! – Ha a lovak megálltak, a kerekek is visszaugrottak helyükre; de a szögeket csak a vendéglőben rakta helyre a kocsis, nehogy éjjel valaki könnyűszerrel ellophassa a kerekeket.

Az uraságnak sehogy sem tetszett ez a dolog! mert akármilyen jó kocsis volt is a Pali, világosan látszott, hogy az ördöggel cimborál.

Aszonta hát nekie:

- Szógám! én tígöd ēbocsájtalak, míg valami bajba nem keversz.

- Ne tegye tekintetes uraságom! mer' én igen sajnálom ezeket a szíp lovaimat!

- Nem tehetek róla ha te sajnálsz is, de én nem tarthatlak. Van is már kocsisom helyetted.

- Én 'iszén hát nem bánom! de aztán engöm nem kő' okúnyi semmiér' se!

Odébb is ment a Pali, de hát uram fia, mi történt!? mikor az új kocsis első reggel keltegeti a jó almon elnyújtózott lovakat a parádés istállóban: de biz' a' egyik se mozdult! – Mindnek kámpec vót! Ki köllött űket vontatni az istállóból; aztán mikor le akarták nyúzni a bőrüket, hát valamennyi szómávā vót kitömve!”⁶

A történet természetesen több megközelítési módot kínál. Már első olvasásra szembeötlő lehet a szövegszervezettség szintje: például a mesekezdő formula megléte, összefüggésben az előadónak, lejegyzőnek a történet hitelességéhez fűződő viszonyával; a költőibb megfogalmazások, párbeszéddek. Ezek azok a jegyek, melyek a mese és a monda műfaji elhatárolásának sarkalatos pontjait alkotják, s melyekről annyi szakmai vita zajlott már. Rövid dolgozatunkban ezt a problematikus területet mellőzve, inkább a szüzsé felé fordítottuk figyelmünket. Arra voltunk kíváncsiak, vajon miként értékelhető ez a monda a tudós (másként tudományos, ördöngös, ördöngös, bűbájós) kocsis mondakör hazai kutatásának tükrében?

Ha a témához hozzá akarunk szólni, mindenekelőtt Ferenczi Imréhez kell fordulnunk, aki több tanulmányában tette közzé gyűjtéseit, nemegyszer rendszerező, összehasonlító igénnyel.⁷ Ezek egyikében sem mulaszt el hivatkozni Luby Margit

³ A teljesség igénye nélkül: Barna 1979. 65–66.; 1981. 196.; 1989. 638–639.; 1990. 63.

⁴ A szöveget mai helyesírási szabályainknak megfelelően adom közre, kivéve a központosítást, melyet változatlanul hagytam. Megőriztem továbbá a kéziratban szereplő népnyelvi sajátosságokat, melyeknek gördülékenyebb olvashatósága érdekében néhol szükséges volt fonetikai jelöléseket alkalmaznom.

⁵ Hathalom Pápától 30 km-re északkeletre található puszta, ma Bakonytamási külterületi lakóthelye.

⁶ DREK 0.1407 Váli Mari naplói 2. 50–51.

⁷ Ferenczi 1957.; 1984.

érdemeire, akit egy helyütt egyenesen a „kocsis-babonakör” felfedezőjének nevez.⁸ Korai munkáikban mindketten kiemelik az ide tartozó történetek gyűjtésének fontosságát,⁹ s felhívásuk élénk visszhangját mutatják az azóta örvendetesen megszapordott közlések. Ha napjainkban hiedelemalakokkal foglalkozó kiadványt ütünk fel, csak elvétve akad olyan, melyből hiányoznak a tudós kocsisok tetteinek elbeszélései. Bár ez a megállapítás főleg a Dunától keletre eső területre igaz.¹⁰

A Dunántúlról jóval kevesebb ilyen mondát ismerünk, de szórványos előfordulásai bizonyítják itteni elterjedését, s inkább kutatásuk késlekedését mutatják. Ferenczi 1957-ben megjelent alapvető tanulmányában még csak alig féltucat irodalmi utalást tudott felhozni,¹¹ továbbá a 15. lábjegyzetben egy általunk hasznosítható konkrétumról számol be: „Szabó Mátyás levélbéli közléséből tudom, hogy Vas és Zala megyében olyanokról tudnak szép történeteket, akik levegőben repülve zárt hintóban szállítják az utasokat.”¹² Amennyiben ehhez hozzávesszük a két évvel később napvilágot látott Bakony-monográfia szentgáli (Veszprém m.) adatát,¹³ s a mi mondánkat is, a Szabó Mátyás által ismertetett motívum szélesebb körű észak-dunántúli elterjedését láthatjuk körvonalazódni. E megállapítás alatt persze nem kizárólagosságot kell érteni, hiszen például Timaffy László Rábapatonáról és Nagybjacsról (Győr-Moson-Sopron m.) olyan tudósról adott hírt, aki ugyan nem hajt kocsit a levegőben, de mások kocsiját meg tudja állítani.¹⁴ Már e csekély mennyiségű példa is mutatja a mondakör belső tagoltságát, egyúttal felhívja a figyelmet a rendszerezés szükségességére.

Mondakincsünk tipizálását különállóan Ferenczi Imre,¹⁵ a hiedelemmonda katalógus keretében Bihari Anna végezte el.¹⁶ Ferenczi csoportosításának alapjául a történeteket jellemző motívumokat tekintette, melyből a kocsis egy-egy jellemvonását vélte kiolvashatónak. Ezek alapján két fő csoportot különített el:

1. amelyben a megkötött lovakat a tudós kocsis el tudja indítani, illetve meg tudja állítani a másokét úgy, hogy azok nélküle nem indulnak el,¹⁷

2. amelyben még inkább kifejezésre jut a kocsisok ördögössége.¹⁸

Bihari egész katalógusára alkalmazott elve a főbb tartalmi egységek elkülönítése volt. Ez esetünkben az alábbiakat jelentette:

1. a tudós kocsis tudományszerzése,

2. a tudós kocsis tettei,

3. a tudományosok/tudós kocsis vetélkedése.¹⁹

⁸ Ferenczi 1980–1981. 325.

⁹ Luby é. n. 177.; Ferenczi 1957. 77.

¹⁰ Jól, és azóta is aktuálisan jellemzi a helyzetet az 1980-ban kiadott hiedelemmonda katalógus, melyben a helyileg beazonosítható nyolcvankilenc kocsis-monda közül mindössze tizenhárom származik a Dunántúlról. (Bihari 1980. 87. skk.)

¹¹ Ferenczi 1957. passim

¹² Ferenczi 1957. 76.

¹³ Ebben a márkói erdész kocsisa hajt hintójával a levegőben. (Vajkai 1959. 147–148.)

¹⁴ Timaffy 1992. 49. skk.

¹⁵ Ferenczi 1957.; Kizárólag szatmári mondák esetében: 1984.

¹⁶ Bihari 1980. 87. skk.

¹⁷ Ferenczi 1957. 57–58.

¹⁸ Ferenczi 1957. 68.

¹⁹ Bihari 1980. 87. skk.

A csoportokon belül mindketten típusokat, esetenként altípusokat különböztettek meg. Kétségtelen, hogy Bihari Anna munkája során több adattal dolgozott, és osztályozása is kifinomultabb, mi az alábbiakban mégis Ferenczi 2. csoportjával foglalkoznánk, mert ez jobban összevethető saját történetünkkel. Összes típusát már csak azért is felsoroljuk, hogy érzékeltessük, ebben az egy osztályban is milyen változatos formákat öltött a mondanakör:

- a) életre keltik a döglött lovat; levegőbe emelkednek, és hihetetlen gyorsasággal száguldanak; ha felmondanak nekik, senki nem tudja kezelni lovaikat,
- b) nem gondozzák lovaikat, mégis kövérek, ápoltak; bűvös szerszámot (kefe, vakaró, égő patkó) birtokolnak, illetve kis ördögök szolgálnak nekik,
- c) tudásukat tanulják, öröklik, esetleg más úton (pl. alvással) nyerik,
- d) haláluk szenvedéssel teli, csak úgy lehetséges, ha tudásukat átadják, vagy szolgáló ördögeiktől megszabadulnak.²⁰

Szembetűnő, hogy az a) csoportba sorolt jellemzők majdnem pontosan összefoglalják történetünk vázát. Mindez arra indított bennünket, hogy a tipizáláshoz felhasznált szövegeken kívül a néprajzi irodalomból további ide tartozó variánsokat keressünk, és összevetést készítsünk. Lehetőségeink időben behatároltak voltak, mindenesetre rövid keresgélés után is találtunk három-négy változatot, s azt gyanítjuk, számuk huzamosabb kutatással még könnyen gyarapítható volna. Levegőben hajt a kocsis a karcasai,²¹ jósvafői, szini (Borsod-Abaúj-Zemplén m.),²² és a már említett szentgáli történetben.²³ Szándékosan csak olyan közlésekre utaltunk, melyekben az utazás befejeztével ördögössége miatt elcsapott kocsis hasznavehetetlenné teszi az uraság lovait, esetleg más módon fejezi ki nemtetszését.²⁴ Azonban míg esetünkben a történet itt befejeződik, a fenti mondáknak van folytatása: az uraság kénytelen a visszafogadás mellett dönteni, s hasonló csúfságtól való félelmében többé már nem is meri elbocsátani alkalmazottját. A lovak pedig újra szépen dolgoznak régi kocsisuk keze alatt. Mindezek ismeretében történetünk a kopás jeleit mutatja, befejezetlennek tűnik. Ha a földrajzi közelség miatt emlékeztetünk Vajkai Aurél szentgáli gyűjtésére, jó okunk van feltételezni, hogy területünkön a szövegtípusnak ez a darabja általánosan elterjedt lehetett, s ki-ki lakóhelyének megfelelően elláthatta hitelesítő jegyekkel, hogy hol a márkói erdész, hol a hathalmi Ihász uraság kocsisáról szóljon a történet. Nem mellékesen, az egymástól távol eső megyékben felgyűjtött, meglepően hasonló szövegek azt mutatják, hogy itt egy vándormondával van dolgunk.

Kutatóink a magyar mondaanyag legnagyobb részét kitevő hiedelemmondák értékét abban határozzák meg, hogy bennük a kereszténység felvétele előtti néphit szétszóródott elemei konzerválódtak. *„Az ördögös kocsis alakja szervesen beleilleszhető az embernek ártó és segítő hatalmak sorába, mert természetes megnyilvánu-*

²⁰ Ferenczi 1957. passim

²¹ Balassa 1963. 439.

²² Magyar 2001. 513.

²³ Vajkai 1959. 147–148.

²⁴ Mondánk egyéb momentumai is felbukkannak más mondákban. Így például egy szatmárcsekei (Szabolcs-Szatmár-Bereg m.) adatközlő szerint, míg a kocsi a levegőben száll, kerekei mellette szaladnak. (Ferenczi 1957. 69.) Egy palócföldi történetben a kocsis indulás előtt varázserejű kisbaltával kocogtatja a kocsi tengelyvégszegét, hogy gyorsabban haladjanak. (Paládi-Kovács Attila nyomán Barna 1989. 639.)

lásai annak a képzelőerőnek, amely megőrizte számunkra az elemeire bomlott ősi világkép egy-egy darabkáját. Ezeket az apró kövecskéket azonban csak úgy tudjuk összerakni, ha napról napra több Köcsönről és Fábiánról²⁵ szereznek tudomást a gyűjtők²⁶ – foglalja össze a tudós kocsis-mondakör néphittel való kapcsolatát Ferenczi Imre. Ennél a területnél maradva, történetünknek két érdekes hiedelememét kell kiemelnünk. Az egyik a más oldalról már említett levegőben hajtás, a másik a szalmával kitömött lovak motívuma. Előbbi felveti a régi boszorkányhitből való átszüremlés gyanúját, mert egyes adatok szerint a boszorkányok éjjel szintén a levegőben, csengő-bongó szekereiken utaztak egyik faluból a másikba.²⁷ Míg az utóbbi:

„A kocsis mondakör egyik legérdekesebb motívuma: a szalmazsák lóvá való változása, illetve a lovak egy ideig szalmazsákként fekszenek az ólban (7, 234. sz. monda). A nagy régiségre utaló monda eddig a gyűjtések során csak egyszer került elő, ehhez csatlakozik most két új adatunk.”²⁸ Balassa Iván az iménti idézetben Luby Margit egyik közlésére gondol, melyben a visszafogadott Köcsön Péter szatmári tudós kocsis pálcaütéssel kelti életre szalmabélésű lovait.²⁹ Balassa mértéktartó értékelésével szemben László Gyula egészen határozottan fogalmaz: szerinte a mondáknak ez az eleme egyenesen a sámánhitből fennmaradt emlékezettrög.³⁰ Állítását saját régészeti tapasztalatainak keleti népek lóáldozási szokásaival és a sámánhittel való átfedésai alapján a következőképpen bizonyította.

A honfoglaló magyarság lovastemetkezésének megfigyelései során kiderült, hogy a halottal együtt eltemetett lovat előzőleg megnyúzták és kitömték, ám fejét és lábait sértetlenül hagyták.³¹ Hasonló lóáldozási gyakorlatra számos adat van ókori klasszikusoktól kortárs néprajzi leírásokig.³² Ez az eljárás azon a hiedelmen alapul, hogy az így feláldozott állat a másvilágon megelevenedik, mivel a bennhagyott csonokban lélek van, amit az istenségnek csak hússal és vérral kell felruházni.³³

Ugyanez a hiedelem ragadható meg a sámánavatási szertartásban.³⁴ A sámán-ösök, hogy az alkalmasság feltételét, a fölös számú csont meglétét megállapítsák, a jelöltet feldarabolják, majd ismét újjáteremtik. A vizsgálat után a sámán úgy éled, mintha hosszú alvásból ébredne, de innentől valójában már a totemállat-ös él benne. Felmerül a kérdés, miért kell egy állatnak a testében újjászületni? A kutatók szerint mindig olyan állatról van szó, amelyik csak okozza a betegséget és a halált, de ő maga

²⁵ Köcsön Péter és Fábián Imre a szatmári néphit híres kocsisalakjai voltak. – N. T.

²⁶ Ferenczi 1957. 77.

²⁷ Ferenczi 1957. 76.

²⁸ Balassa 1963. 54.

²⁹ Luby é. n. 181.

³⁰ László 1945. 28.

³¹ László 1945. 8.

³² László 1945. passim – Ezekből derül ki az áldozat célja, vagyis az elhunyt másvilági lovaglásának biztosítása.

³³ László 1945. 17. – A lóhoz kötődő képzeteknek ezen jelentésüktől elvált felbukkanására még a 20. században is akad példa, ahogyan azt az alábbi idézet mutatja: »egy gyermekkel együtt dolgoztunk a bányában. Elaludt. Az elméje belefutott egy száraz lófejbe. De az csak olyan volt, mint a lehetőség. Azt is láttam, mikor az elméje visszafutott belé. Akkor felébredt. Azt mondta, hogy egy szép kastélyban járt álmában. Rámondtam én: Ott ám! Egy száraz lófejbe!« (Berze Nagy János nyomán Diószegi 1978. 24.)

³⁴ László 1945. 20. skk.

mentes tőle. A vele való azonosulás mögött tehát a betegségtől és a haláltól való szabadulás vágya áll. A sámánruha és a dob, a sámánszertartás egyéb kellékei, és ezek szertartásos elkészítése mind az azonosulást szolgálják. Emiatt van a dob a totemállat bőrével bevonva (általában szarvas, de a ló is előfordul). Az aktus során a sámán úgy vágat hátszállatán, a dobon a szellemek birodalmába, hogy közben veri azt. Mindez a dob megelevenítését szolgálja, továbbá kapcsolatba hozható a világon sokféle alkalmazott módszerrel, hogy a rossz szellemek kiűzéséért a beteg megveréséhez vagy megrázásához folyamodnak.

A fenti tényeket, megállapításokat felsorakoztatva jut arra a felismerésre László Gyula, hogy a szalmával kitömött lovait pálcájával életre keltő Köcsön alakjában egy kései magyar sámán alakja villan elénk.³⁵ Elgondolásának helyességét az újabb kutatások kellő bizonyítékok hiányára hivatkozva megkérdőjelezzik,³⁶ az viszont nem kétséges, hogy a vázolt egybeesések azonnal megmozgatják a képzelőerőt.

A tudós kocsis mondakincs bármennyire is a hiedelem talaján áll, létrejöttének, elterjedésének, szívós fennmaradásának vannak az ésszerűséggel kapcsolatba hozható vonásai, melyek mindig terítékre kerültek a kutatás során.³⁷ Közismert, hogy a ló évezredek óta az ember megbecsült társa, közelebbről nemzetünk önmeghatározásában is szerepel: „lovas nemzet vagyunk”. Így aki egész életében csak velük foglalkozhat, eleve kiemelt szerepben van. Ahogyan például a pásztoroknál gyógyászati, úgy a kocsisok között apáról-főúra olyan belső kezelési ismeretek alakulhattak ki, melyeknek alkalmazása a kívülálló számára racionálisan megfoghatatlannak tűnt. Urasági kocsis esetében mindez a külsőségekben (fényes szőrű, jól tartott lovak, díszes lószerszámok, ostor, kocsi, elegáns kocsisöltözet) tovább fokozódott. Ha valahol egy ilyen fogat megjelent, hamar magára vonta a figyelmet, s a látvány mélyen beivódhatott az emberek emlékezetébe, könnyen megragadhatta képzeletüket. Ráadásul a korábbi útviszonyok gyakran okozhattak nehézséget a közlekedőknek, s egy-egy ilyen akadály elhárítása körüli erőfeszítések egyszerre hagyományozódási alkalmakká válhattak. Itt arra gondolunk, hogy ezek a helyzetek éles ellentétként önkéntelenül kínálták a lehetőséget a problémákon ördögien felülkerekedő tudós kocsis alakjának felidézésére. Váli Maritól tudjuk, hogy így történt ez kocsisuk, „Péter gazda”, és Váliné Jókay Eszter esetében is Pápa közelében, a környéken csak „Csóti-dombok”-nak nevezett kaptatókon.

³⁵ László 1945. 28.

³⁶ Lásd: Pócs 1990. 608–609.

³⁷ Vö. Ferenczi 1980–1981. 329–330.; 1984. 236. skk.

IRODALOM

BALASSA Iván

1963 *Karcasai mondák*. Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XI. Akadémiai, Budapest.

BARNA Gábor

1979 *Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén*. Akadémiai, Budapest.

1981 A hiedelmek alakjai a Zempléni-hegység falvaiban, in: SZABADFALVI József szerk. *Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről*. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai X. Miskolc, 189–205.

1989 Fejezetek a palóc néphitből, in: BAKÓ Ferenc szerk. *Palócok IV*. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága, Eger, 595–677.

1990 Hiedelemtörténetek az Ung és a Laborc mentéről. *Honismeret XVIII*. 62–63.

BIHARI Anna összeáll.

1980 *Magyar hiedelemmonda katalógus*. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest.

DIÓSZEGI Vilmos

1978 *A pogány magyarok hitvilága*. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 4. Akadémiai, Budapest.

FERENCZI Imre

1957 Az ördögös kocsis alakjának néhány kérdése. *Ethnographia LXVIII*. 56–86.

1980-1981 Táltosok, javasok, tudósok a tiszaháti és a felsőtiszai néphitben. *Néprajz és Nyelvtudomány XXIV-XXV*. 313–338.

1984 Bűbajos kocsisok a szatmári népeletben, in: UJVÁRY Zoltán szerk. *Tanulmányok Szatmár néprajzához*. Folklor és Etnográfia 16. Néprajzi Tanszék, Debrecen, 235–244.

LÁSZLÓ Gyula

1945 *Ősvallásunk nyomai egy szamosháti kocsistörténetben*. Minerva, Kolozsvár.

LUBY Margit

é. n. *Fogyó legelőkön*. Athenaeum, Budapest.

MAGYAR Zoltán

2001 *Torna megyei népmondák*. Magyar Népköltészet Tára. Osiris, Budapest.

PÓCS Éva

1990 Néphit, in: DÖMÖTÖR Tekla főszerk. *Népszokás, néphit, népi vallásosság. Magyar Néprajz VII. (Folklor 3.)* Akadémiai, Budapest, 527–692.

TIMAFFY László

1992 *Táltosok, tudósok, boszorkányok. Kisalföldi népmondák*. Hazánk, Győr.

VAJKAI Aurél

1959 *A Bakony néprajza*. Gondolat, Budapest.

VÁLI Mari

1955 *Emlékeim Jókai Mórról*. Szépirodalmi, Budapest.

RÖVIDÍTÉSEK

DREK = Dunántúli Református Egyházkerület Könyvtára, Pápa.

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.